

ПОЕТИКА ТВОРІВ ХУДОЖНЬОЇ ПЕДАГОГІКИ В. СУХОМЛИНСЬКОГО

Ірина БАРАНЮК (Кіровоград)

У статті досліджуються основні виражальні засоби творів художньої педагогіки Василя Сухомлинського. На прикладі аналізу кількох оповідань шляхом комплексного підходу доведено, що домінуючими в поезиці художньо-педагогічних текстів В. Сухомлинського є два рівні: внутрішній світ твору та його підтекстова сфера.

Ключові слова: внутрішній світ твору, виховання красою, гуманна педагогіка, підтекст, художня педагогіка.

В статье исследуются основные выразительные средства художественной педагогики Василия Сухомлинского. На примере анализа нескольких рассказов путём комплексного подхода доказано, что в поэтике художественно-педагогических текстов доминирующими являются два уровня: внутренний мир произведения и его подтекстовая сфера.

Ключевые слова: внутренний мир произведения, воспитание красотой, гуманная педагогика, подтекст, художественная педагогика.

Такі видатні класики гуманної педагогіки ХІХ–ХХ століття як Костянтин Ушинський, Лев Толстой, Януш Корчак, Василь Сухомлинський, Шалва Амонашвілі є авторами казок, притч, оповідань, що містять у собі зміст виразного педагогічного спрямування. Це закономірність, яка породжена прагненням видатних педагогів-гуманістів розширити арсенал засобів педагогічного впливу за рахунок слова, наділеного художньою енергією, яка володіє підвищеним потенціалом педагогічного впливу. Відомо, що художній та педагогічний талант автентичні за своєю природою.

Постає питання: чому художня педагогіка твориться на царині гуманної педагогіки? Треба взяти до уваги, що категорія «краса», без якої неможлива художність, найтіснішим чином пов'язана з категорією «добро», що є засадничою категорією гуманної педагогіки. Краса є найтоншим за формою і найшляхетнішим за змістом педагогічним інструментом.

Завдання цієї статті полягає у виявленні основних особливостей поезики творів художньої педагогіки В. Сухомлинського та дослідженні системи виражальних засобів педагогічних текстів, які створені з метою впливу на юного читача. Ця сконцентрованість

виражальних зусиль на здійсненні виховного впливу перебуває в серйозній колізії з істинною художністю, яка не терпить оголеної ідейної тенденційності, відкритого моралізаторства.

Гіпотеза нашого дослідження полягає у тезі, що твори художньої педагогіки В. Сухомлинського не тільки не втрачають художню якість через свою ідейно-педагогічну заангажованість, а навпаки, досягають у плані «чистої» художності справжнього успіху. Щоправда, ця художність особлива, у неї своя органіка і своя генеза, яка йде від народних казок та художньої педагогіки К. Ушинського, Л. Толстого та інших митців. Саме в художності, що притаманна етичним оповіданням В. Сухомлинського, криються головні секрети їх педагогічного впливу. Тому питання художності педагогічних творів видатного вченого є актуальною науковою проблемою.

Одна з перших спроб знайти «ключі» до розв'язання цієї проблеми належить академіку Ользі Сухомлинській, яка підійшла до проблеми з культурологічних позицій [3, с. 3–8].

Проблема формування дитячої особистості засобами художньої літератури в педагогічній спадщині В. Сухомлинського відображена в працях Побірченко Н. та Соколовської О.

Науковці Макаренко О. та Монке О. досліджували аспект впливу творів В. Сухомлинського на виховання дітей. Літературній спадщині В. Сухомлинського присвячені праці Русакова В. Питання художності творів В. Сухомлинського залишається малодослідженим науковцями.

Розгадка художності потребує відповідного підходу саме з позицій поетики як науки про художність, а точніше, про засоби творення художності. Але, виходячи з того, що у творів художньої педагогіки В. Сухомлинського є своя специфіка, необхідно відзначити, що поетика художнього педагогічного тексту має свою особливу структуру. Нас менше мають цікавити традиційні для художньо-літературних текстів суто мовні (епітет, метафора і т.п.), характеротворчі, ритмомелодійні чи композиційні виражальні засоби. На нашу думку, доміантними в поезиці художньо-педагогічного тексту В. Сухомлинського є два рівні – 1) внутрішній світ твору; 2) його підтекстова сфера. Окремо розглянемо кожний із цих рівнів.

Внутрішній світ твору художньої педагогіки як фактор виховного впливу. «Внутрішній світ літературного твору», «художній світ літературного твору» є широко вживаними в літературознавчій науці категоріальними поняттями. «Художній світ є потужним засобом впливу на читача, а значить, він є складником поезики твору» [2, с. 99] – пише літературознавець Григорій Ключек. Сприймаючи твір, читач немов би «входить» у світ, що зображений в ньому, починає жити в його атмосфері. Рівень художності твору визначається «магією» тексту, його здатності «втягнути» у свій внутрішній світ читача. Процес сприймання твору визначається ще й здатністю реципієнта ввійти в його світ, «декодувати» його образну систему. І ця здатність «декодування» залежить від багатьох чинників – інтелектуального розвитку читача, рівня його літературної освіченості, що характеризується здатністю сприймати художнє слово, його «аромат» – саме на цьому неодноразово наголошував В. Сухомлинський. Підготувати дитину до повноцінного сприймання художнього слова – є одним із найголовніших завдань лінгводидактики видатного педагога. Інші чинники – життєвий досвід, емпатичні можливості, інтерес до зображуваних у художньому світі подій, предметних реалій тощо.

Внутрішній світ художніх педагогічних текстів В. Сухомлинського вибудовувався таким чином, щоб дитина-реципієнт (читач або ж слухач) входив у нього як у свій дитячий світ, де він все впізнає, і це упізнавання є для нього надзвичайно природним і приємним процесом,

над яким він, зрозуміло, не задумується. Таке легке входження у світ, який зразу стає для дитини близьким, сприяє одному надзвичайно важливому для сприймання педагогічного тексту фактору – дитина ще глибше вірить у події, які відбуваються у творі. А якщо глибше вірить, то виховний потенціал, закодований у творі, краще засвоюється дитиною-реципієнтом.

У мистецтвознавстві відоме правило, яке деякі естетики трактують як універсальний мистецький закон: «інтенсивність художнього сприймання і насолодження прямо пропорційна упорядкованості і складності художнього феномена. За інших рівних вимог менш складний твір більш дохідливий, але менш дієвий» [1, с. 274]. Такі висновки, що побудовані на науковій основі, є цілком справедливими. Виходить, вони суперечать нашим висновкам про легкість входження дитини-реципієнта в художній світ творів В. Сухомлинського як «менш дієвий» чинник педагогічного впливу. Стосовно творів художньої педагогіки В. Сухомлинського, цей закон діє. Просто треба врахувати їх одну винятково важливу особливість: дитина легко і з радістю входить у художній світ твору, непомітно для неї самої відчуває потребу розкрити складний художній смисл. Ця інтелектуальна напруга стимулюється потребою розгадати підтекстову сферу твору, яка з винятковим умінням вибудовувалася В. Сухомлинським у більшості його художніх творів. Розкодований дитиною смисл входить у її свідомість і вже стає її смислом, складовою її духовного життя. У поєднанні в художньому світі твору цих двох складових – доступності для дитячого сприймання та наявності підтекстової сфери, яка потребує декодування, – криється один з найголовніших «секретів» впливовості творів художньої педагогіки В. Сухомлинського.

О.В. Сухомлинська зробила вдалу, на наш погляд, спробу рубрикувати художні мініатюри Василя Олександровича за «формами долучення дитини до культури:

- народна культура;
- природа як частина культури;
- шкільна культура;
- сім'я як культура;
- гендерна культура» [3, с. 4].

Така класифікація творів художньої педагогіки В. Сухомлинського за культурними ознаками допомагає визначити головні доміанти їх художніх світів.

«Народна культура» – це перш за все українськість художнього світу казок і оповідань Василя Олександровича. Вона проявляється в особливому мовному ладі, в пейзажах, які сповнені власне українськими знаковими деталями (гаї, ставки, верби над ставками, зелені поля, жайворонки в небі, Дніпро...), у хатньому

побуті, одязі, в народній моральності, у чисельних виявах національного менталітету і т.д.

Природа, як і належить, домінує у внутрішніх світах численних оповідань, що присвячені красі навколишнього світу та екологічним проблемам.

В. Сухомлинський володіє здатністю буквально кількома штрихами ввести читача в шкільний світ, де він, починає жити в добре знайомій йому атмосфері школи.

Багато творів Василя Олександровича присвячено родинному, домашньому життю. І тут теж видатному педагогу та майстру слова, вистачає буквально кількох образних деталей, щоб ввести юного читача у світ української сім'ї, де панують такі традиційні сімейні цінності, як злагода, взаємоповага між батьками, шанобливе ставлення до старшого покоління – дідусів і бабусь.

Гендерний підхід В. Сухомлинського-письменника виявляється не тільки в тому, що в багатьох оповіданнях він веде розмову про взаємовідносини між хлопчиками і дівчатками. Один із прихованих «секретів» впливовості його педагогічних текстів полягає у гендерній спрямованості художніх світів, коли одні оповідання тонко розраховані на реципієнтів-хлопчиків, а інші – на реципієнтів-дівчаток.

Треба відзначити, що зазначена рубрикація художніх світів є досить умовною. Насправді ж, вдаємося до неї як до спроби певним чином внутрішньо структурувати проблему, вбачаючи в цьому певний пізнавальний сенс. Насправді ж, дуже часто ці світи в межах одного твору перебувають у певному синтезі.

Про підтекст. Ми вже говорили про важливу функцію підтекстової сфери казок і оповідань В. Сухомлинського та про «механізм» дії підтексту: потреба його розгадати «завантажує» роботою інтелект дитини-реципієнта; таким шляхом – через інтелектуальний пошук – юний читач відкриває для себе якусь важливу істину морально-етичного порядку. Важливо підкреслити, що таке відкриття позначене ефектом художності, і залишає у внутрішньому світі дитини тривке, можливо, на все наступне життя, враження.

Наука про художню літературу давно визнає наявність у творі підтекстових (імплицитних, тобто прихованих) смислів ознакою художності тексту. Іншими словами – підтекстова сфера твору є одним із генераторів художньої енергії. Ще у старояпонських, старокитайських та староіндійських трактатах, присвячених мистецтву слова, можна знайти чимало концептуальних тверджень стосовно природи підтекстових смислів. Художня література ХХ століття також позначена наявністю у творах

підтекстової сфери, яка є одним із чинників художності.

В. Сухомлинський, з його розвинутим даром Слова та величезним інтересом до художньої літератури, з постійним, ще з юнацьких літ, бажанням бути письменником, не міг не цікавитися «таємницями» літературної майстерності, а через те не міг не звернути увагу на величезну роль підтексту в творенні художнього впливу. А так як задумані ним казки та різножанрові оповідання (пейзажні замальовки-мініатюри, новели, оповідання притчового характеру і т.п.) писалися як твори з виразною педагогічною дією, то він, чудово розуміючи, що вплив естетичний, тобто вплив Красою, є найбільш тонким і найбільш ефективним засобом виховання, домагався, щоб вони були по-справжньому художніми. Виховання, якщо воно ефективне, апелює перш за все до емоційного світу дитини. Виховна дія відбувається через збудження емоції. А емоція, заряджена естетичністю, тобто художністю, є емоцією вищого, найбільш шляхетного рівня. Її дія є, по-перше, інтенсивною, а, по-друге, тривкою. Враження від казки чи оповідання залишається на все життя.

Найбільш поширений жанровий різновид оповідань В. Сухомлинського – це мініатюрні новели, сюжет яких складається з одного або ж кількох епізодів-картин, в яких зображено вчинок дитини-героя новели. Як правило, в таких випадках зображений вчинок містить у собі підтекстовий смисл, розкриття якого само по собі наділене виховним ефектом.

Зовсім інша природа підтексту, наприклад, в оповіданнях притчового характеру. Наявність у них ознак притчовості легко відчувається, і це відчуття немовби підказується реципієнту: шукай підтекст, добирайся до нього, розгадай, пізнавай, формулой його.

З метою проілюструвати на конкретному матеріалі висловлені твердження про художній світ твору та підтекст як важливі чинники художньо-педагогічного впливу, проаналізуємо кілька творів В. Сухомлинського [5].

Як діти раділи, а Ялинка плакала

Наближався Новий рік. Поїхали люди до лісу, зрубали струнку Ялинку. Привезли її у велику світлу кімнату. Поставили посередині, прикрасами та цукерками прибрали. Бігають діти навколо Ялинки, милуються, пісні співають. Радісно дітям. А Ялинці страшно й сумно. Бо немає ні лісу темного, ні зайчика сірого, ні неба синього, ні місяця ясного. Бо в ногах у неї не снігова ковдра, а папірці барвисті всякі.

Заплакала з туги Ялинка, та ніхто її не помітив гіркої сльози, що впала з гілки на підлогу. Одна тільки дівчинка синьоока помітила, зітхнула й тихо прошепотіла: «Ялинка плаче...»

Закінчилося новорічне свято. Поїли діти цукерки, познімали прикраси. А Ялинку викинули на подвір'я... Біля неї стояла синьоока дівчинка.

У даному оповіданні підтекст проявлявся у формі дещо прихованої ідеї педагогічного характеру. Виховний вплив здійснювався не прямо, а опосередковано, через художні образи, що наділені підтекстовими смислами.

Художній світ оповідання – «шкільний», а значить, добре знайомий учням, бо кожний з них знає, що таке новорічний шкільний ранок. Тому розповідь про Ялинку, яку привезли з лісу, поставили у великій кімнаті, прикрасили, – і все це для того, щоб діти веселилися біля Ялинки, танцювали навколо неї і співали пісні – зустрічали Новий Рік.

Все, що описане в оповіданні, легко викликає у пам'яті дітей спогади про шкільні новорічні ранки, в яких вони брали участь. Це той випадок, коли художній текст наділений ступенем асоціативності. Мова йде про один із «секретів» педагогічної дієвості оповідання, а саме: учні легко входять в художній світ твору, для них він виявляється добре знайомим. Це буде їхній світ, вони будуть вірити тим подіям, які відбуватимуться у цьому світі. І з чим більшою вірою вони сприйматимуть ці події, тим сильнішим буде вплив педагогічної ідеї, що закодована в тексті оповідання.

А подій на тому новорічному святі була кілька. Перша з них: *«Заплакала з туги Ялинка, та ніхто й не помітив гіркої сльози, що впала з гілки на підлогу.*

Одна тільки дівчинка синьоока помітила, зітхнула й тихо прошепотіла: «Ялинка плаче...»

Увага юного читача, що перебуває в знайомій атмосфері новорічного свята, раптово переключена на Ялинку, якій стало страшно й сумно, бо «немає ні лісу темного, ні зайчика сірого, ні неба синього, ні місяця ясного». Ялинка заплакала, немов жива істота. Але автору недостатньо того, що дитина зверне увагу на Ялинку, як на живу істоту, що має своє ім'я (Ялинка – з великої букви). Автору важливо, щоб викликати у юного читача співчутливість до красуні Ялинки, яку зрубали в лісі і силоміць привезли на це чуже свято, на якому їй так боляче. З метою викликати в дітей співчутливість до Ялинки, В. Сухомлинський вдається до спеціального прийому – показує дівчинку, яка одна з багатьох помітила, як Ялинка плаче, і глибоко пройнялася її болем – сама зітхнула. Дівчинка дуже гарна – синьоока! Але вона особливо гарна своєю здатністю до співчутливості. Показавши цю дівчинку, автор переключає увагу юного читача на неї, змушує його ідентифікувати себе з цією доброю і красивою дівчинкою. І цей момент ідентифікації, який полягає у тому, що маленький читач

порівнює себе з дівчинкою і таким чином відбудеться мимовільна спроба зрозуміти її, пройнятися почуттям співчутливості є дуже важливим для створення педагогічного впливу на юного читача. Якщо ж така ідентифікація не відбудеться чи відбудеться у недостатній мірі, то автор застосовує ще один прийом, який все-таки змусить юного читача зосередити свою увагу на нещасній, покинутій ялинці і одинокій синьоокій дівчинці, яка одна стоїть біля неї.

«Закінчилося новорічне свято. Поїли діти цукерки, познімали прикраси. А Ялинку викинули на подвір'я... Біля неї стояла синьоока дівчинка».

Останні речення оповідання немовби посилають читача до підтексту, бо змушують шукати відповідь на запитання: чому синьоока дівчинка стоїть біля викинутої ялинки. І якщо вчитель, читаючи з дітьми оповідання, попросить їх висловитися про те, що почуває, про що думає дівчинка, стоячи біля ялинки, то це означатиме, що діти, шукаючи і висловлюючи відповіді на ці питання, почнуть заглиблюватися у підтекстову сферу твору.

Оповідання скомпоноване таким чином, що його кінцівка посилає читача до підтексту – розгадувати його, заглиблюватися у художні смисли проблематики твору. І в такому випадку оптимальність методичного рішення учителя полягає в тому, щоб «іти за автором», який, посилаючи читача розгадувати підтекст, все зробив для того, щоб він відчув і зрозумів: використовувати ялинку для власної утіхи – злочин, бо вона є частинкою живої природи. І знову приходить розуміння того, що в кожному своєму оповіданні Василь Олександрович нагадує митця, який делікатними дотиками своїх чутливих пальців обережно ліпить душу дитини.

Тихо, бабуся відпочиває

Прийшла зі школи маленька Галинка. Відчинила двері, щось хотіла весело сказати мамі. А мама посварилася на неї пальцем і шепоче:

– Тихо, Галинко, бабуся відпочиває. Цілу ніч вона не спала, боліло серце.

Галинка тихенько підійшла до столу, поклала книжки. Пообідала й сіла уроки вчити. Читас книжку тихо про себе, щоб не розбудити бабуся.

Відчиняються двері, заходить Оля, Галинчина подруга. Вона голосно й каже:

– Галинко, слухай...

Галинка посварилася на Олю пальцем, як мама на неї, і пошепки мовить:

– Тихо, бабуся відпочиває. Цілу ніч вона не спала, боліло серце.

Сіли дівчатка до столу й розглядають малюнки. А із заплющених бабусиних очей впали

дві сльозинки. Коли бабуся прокинулася, Галинка її питає:

– Бабусю, а чого ви плакали уві сні?

Бабуся усміхнулася, приголубила Галинку. В її очах світилася радість.

Знайомство з цим оповіданням дає уявлення про «механізм» педагогічного впливу, спрямованого власне на етичне виховання. Галинка, прийшовши зі школи і дізнавшись від мами, що бабуся захворіла, почала вести себе як добре вихована дівчинка: книжку читає тихо, щоб не розбудити бабусю. А коли приходять її подружка Оля і починає голосно розмовляти, Галинка посварилась на Олю пальцем і пошепки сказала: «Тихо, бабуся відпочиває». Юний читач стає свідком поведінки зразкової, такої, яку потрібно наслідувати.

В. Сухомлинський обмежився лише моделюванням зразкової поведінки дівчинки з метою продемонструвати таку поведінку юному читачеві, то «механізм» педагогічного впливу спрацював би неефективно через те, що не було б тієї магії художності, завдяки якій більшість творів видатного педагога і письменника стануть шедеврами художньої педагогіки.

Пригляньмося уважніше до фінальної частини оповідання: *«Сили дівчатка до столу й розглядають малюнки. А із заплучених бабусиних очей впали дві сльозинки. Коли бабуся прокинулася, Галинка її питає:*

– Бабусю, а чого ви плакали уві сні?

Бабуся усміхнулася, приголубила Галинку. В її очах світилася радість».

Якщо читачу вдасться заглибитися у підтекстову сферу цього фрагменту, то він зразу ж відчує повів магії художності. Процес заглиблення у підтекст є процесом його розгадки, процесом проникнення в художній смисл, процесом його відкриття.

Чому «із заплучених бабусиних очей впали дві сльозинки»? Якщо юний читач зуміє відповісти на це питання, то це означатиме: він піднявся до розуміння того, що дві бабусині сльозинки були сльозами радості. Бабуся лежала із закритими очима, але вона чула, як себе поводить Галинка, оберігаючи її спокій. Вона була зворушена вихованістю своєї внучки, її співчутливістю і глибокою повагою до неї, бабусі.

Таким чином, В. Сухомлинський не тільки показав читачам приклад справжньої вихованості, а й підняв читача до розуміння краси етичного вчинку, який ґрунтується на щирості, любові та співчутливості.

Висновки. Ми розглянули всього кілька творів художньої педагогіки В. Сухомлинського. А всього їх більше 1500 – оповідань, притч, казок, етюдів, замальовок, – неосяжний материк, що містить у собі безцінні духовні скарби.

Як предмет дослідження, художня педагогіка потребує підходів з використанням інструментарію принаймні трьох наук – науки про художність (відповідні напрями літературознавства), педагогіки та філософії (етики). У застосуванні такого комплексного підходу і полягають, на нашу думку, **перспективи дослідження** художньої педагогіки В. Сухомлинського. Особливо важливо розкрити художню природу твору, бо власне наявність у ньому художньої енергії визначає його педагогічну впливовість.

Треба погодитись з тим фактом, що твір художньої педагогіки – це не чиста художня література з її досить широкою і часом доволі розмитю полі функціональністю. Художня педагогіка позначена прагматизмом. Це ставить її у певну межову ситуацію, де постійно чатує небезпека набуті виразної тенденційності, яка знищує субстрат художності, позбавляючи твір педагогічної функціональності як його сутності.

Феномен художньої педагогіки В. Сухомлинського полягає в тому, що йому вдалося щасливо уникнути цієї небезпеки, коли прагматизм педагогічної ідеї виявляє свою несумісність з художністю.

Успіх Василя Олександровича ґрунтується на кількох засадах. Перша з них полягає у видатній художній обдарованості митця, його літературно-художній освіченості, яка дозволяла йому оволодівати тонкощами письменницького ремесла. Другий важливий чинник художнього успіху В. Сухомлинського обумовлений високою гуманністю його педагогічних ідей. Його художня педагогіка підтверджує думку, що такі морально-етичні категорії як любов, добро, співчутливість перебувають у найтісніших взаємопереходах з категорією краса. А краса суть художність.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Боров Ю. Эстетика / Ю. Боров. – М. : Политиздат, 1988. – 496 с.
2. Клочек Г.Д. «Художній світ» як категорійне поняття / Г.Д. Клочек // Енергія художнього слова. Збірник статей. – Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 2007. – С. 73–101.
3. Сухомлинська О.В. Художня спадщина В.О. Сухомлинського в культурологічному вимірі / О.В. Сухомлинська // Педагогічний вісник. – Кіровоградський ОШПО імені Василя Сухомлинського. – 2008. – № 1–2. – С. 3–8.
4. Сухомлинський В.О. Серце відаю дітям / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5-ти т. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 5–279.
5. Сухомлинський В.О. Вогнегривий коник : Казки. Притчі. Оповідання / упор. і передм. О.В. Сухомлинської. – К. : Вікар, 2008.